

İLƏHƏ ƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Biznes Universiteti
ilakhazabilovna@yahoo.com

MƏTN DİLÇİLİYİNİN TƏDQIQAT OBYEKTİ OLAN MƏTN HAQQINDA BƏZİ TƏHLİLLƏR

Açar sözlər: mətn, mətn dilçiliyi, makro-mətn, mikro-mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv

Keywords: text, textual linguistics, macro-topic, micro-topic, complex syntactic unity

Ключевые слова: текст, текстовая лингвистика, макротема, микротема, сложная синтаксическая целостность

Dilçilik elmində aktual məsələlərdən biri hesab olunan mətn dilçiliyinin yaranması XX əsrin əvvəllərinə aid olursa da, onun geniş şəkildə alimlər tərəfindən tədqiqinə başlanğıc 50-80-ci illərə təsadüf etmişdir. İlk tədqiqatların qarşısında duran və cavabı mütləq şəkildə müəyyən edilməsi zəruri olan məsələlərdən biri də mətn dilçiliyinin obyektini müəyyən etməkdən ibarət idi. Elə bu səbəbdən də, müasir mətn dilçiliyi ilk olaraq özünün tədqiqat obyektini sualı ilə üzləşir. Məhz bu səbəbdəndir ki, 1970-ci illərdən bu elm sahəsinin tədqiqinin geniş miqyas almadığının şahidi olur.

Son zamanlarda mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektini bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və müzakirə mövzuna çevrilmişdir. Polşalı tədqiqatçı J. Bartminski müasir mətn dilçiliyini dilçilər və ədəbi tədqiqatçılar üçün orta, ümumi zəmin yaradır. O, həmçinin digər əsərlərində mətn dilçiliyinin bütün detallı aspektlərini ehtiva etdiyini göstərdiyi mətn dilçiliyinin geniş əhatə dairəsini müdafiə edir. Bartminski mətn dilçiliyini aşağıdakı üç sahələrə bölür: nəzəri mətn dilçiliyi (theoretical textology), təsviri mətn dilçiliyi (descriptive textology) və tətbiqi mətn dilçiliyi (applied textology) [4, 9-25].

Mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektini mətnin özü hesab olunur. Mətn sözü isə iki müxtəlif mənadan çıxış edə bilər. Bu söz həm geniş mənada - makromətn, dar mənada - mikromətn kimi nəzərdə tutula bilər. Dar mənada göstərdiyimiz mikromətnlər birləşərək geniş mənəli makromətnlər əmələ gətirirlər. Bu olan təqdirdə "mürəkkəb sintaktik bütöv" anlayışı ilə "mikromətn" anlayışı üst-üstə düşür. Mürəkkəb sintaktik bütöv – iki və ya daha artıq cümlənin sintaktik və formal əlaqələrlə birləşdiyi sintaktik bir vahiddir. Makromətnlər mürəkkəb sintaktik bütövlər yığımı hesab olunur [10]. Əgər müəyyən bir tək cümlənin bitmiş fikri ifadə etməsi fikri qəbul

olunursa, o zaman belə qənaətə gəlmək olar ki, mürəkkəb sintaktik bütöv özündə müəyyən informasiya daşıyan fikri ifadə edir.

Mətn dilin müstəqil və mühüm vahididir. Mətnin yaranmasının ümumi qanunauyğunluqları mövcuddur. Mətn dilçiliyinin obyektı həmin qanunauyğunluqları öyrənməkdir. Sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümlənin tədqiqi ilə məhdudlaşmır, o həmçinin müstəqil cümlələrdən əmələ gələn abzasların, frazfövqi vahidlərin və mətnlərin strukturunun araşdırılması vəzifəsini yerinə yetirmək kimi məsələləri də özündə cəmləşdirir.

Dilçilik terminologiyasında və mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda mətn dilçiliyi anlayışının çoxmənalı olduğunu görə bilərik. Bir çox Avropa dillərində, həmçinin də rus, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində “mətn” termin kimi izahlı lüğətlərə daxil edilmiş və ondan termin səviyyəsində istifadə edilir. İlk öncə mətn terminin dilçilik lüğətlərində ifadəsinə nəzər yetirək.

O.S.Axmanova linqvistik terminlər lüğətində mətni belə şərh edir: “Mətn” - Nitq əsəri ilə eyni; yazıda əks olunan nitq parçası; korpus ilə eynidir [7, 8].

D.E. Rozental, M.A.Telekova tərəfindən tərtib olunmuş Linqvistik terminlər lüğətində “mətn” məfhumunun çox qısa tərifinə rast gəlirik: “Mətn” (latınca *tesktum*-əlaqə, birləşmə) yazıda yaxud çap formada əks olunan nitq parçasıdır (söyləm)” [9, 12].

Başqa bir mənbə, “Русский язык” ensiklopediyasında deyilir: “Mətn... nitq vahidlərinin (söyləmlər, abzaslar, bölmələr və s.) məna əlaqələri ilə birləşmiş ardıcılığıdır. Mətn şifahi və yaxud yazılı ola bilər”. D.Rozental və M.Telennkovanın lüğətindəki tərif mətn sözünün başa düşülməsinin və istifadəsinin əsasını əks etdirir. Ensiklopediyada biz yenə də diqqətin diskursa, dilin zaman kəsiyində inkişafına, nitq ilə yazı arasında fərlərin özünəməxsus inkarına yönəldiyini görürük. [9, 18]

Dilçilik ensiklopediyasında isə mətnə “Danışq və ya yazı zamanı danışanın niyyətinin sözlü ifadəsi: 1. İlk olaraq bir cümlədən artıq danışq parçasının vahidi; 2. Mətn ünsiyyət məqsədilə fəaliyyətin dildə ifadə forması, məqamla bağlıdır və dinləyiciyə yönəlib (mətnxarici); a) mətnbağlayan (mətndaxili) əlamətlər: sərhəd işarələri, qrammatik vasitələr, söz sırası, əvəzlik, artıqlıq, anafora və katafora; b) tekstin teması və ya məzmun koherensiyası. Buna qeyri-sözlü mətn əlamətləri kimi mimikası və jestləri də əlavə etmək olar” tərfi verilir. [3, 286]

Mürəkkəb sintaktik bütövlər suprasintaksisin – funksional sintaksisin önəmli və aktual məsələlərindən hesab olunur. Mətn dilçiliyinin sonrakı inkişafında o mühüm rol oynayır. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövlərin elmi cəhətdən müəyyənəşdirilməsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən nəticələr mətn dilçiliyini formalaşdırır. Qeyd olunmalıdır ki, dilçilik

elminə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, sintaktik səviyyədə son vahidi kimi cümlə götürülürdü. Cümlə müstəqil və ayrıca götürülmüş vahid kimi qəbul edilirdi. Hətta tədqiqatçıların fikrincə bir neçə predikativ birləşmə də cümlə kimi nəzərdən keçirilə bilərdi.

Görkəmli azərbaycan akademiki K. Abdullayev düşünür ki, sintaktik nəzəriyyədə özünü göstərən bu kimi çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi müstəqil sahənin yaranmasına xüsusi təkan vermiş və böyük rol oynamışdır. Dilçi bildirir ki, ilk növbədə belə çatışmazlıqlar arasında cümlənin sintaktik sistemdə olan müəyyən iyerarxik vahid hesab olunmasını qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, bu halın ortadan qalxması cümlənin sonuncu deyil, sintaksisin nisbətən orta vahid kimi öyrənilməsi və müdafiə olunması müasir dövr dilçiliyinin vacib sahəsi olan mətn dilçiliyinin əsasına çevrilir və bu sahənin güclü inkişafını şərtləndirir.[1, 19]

Bu barədə dilçiliyin mətn sahəsi üzrə ixtisaslaşmış alim V. Kox mətni öz əsərlərində müəyyənləşdirir. Dilçinin fikrincə, mətn bir bütöv kimi çıxış edən bir neçə cümlələrin ardıcılığını bildirən və tamamlayan vahiddir. Lakin göstərilən fikrə zidd olaraq, L. Kaseviçin fikrincə, cümlələrin birliyi özünü-özlüyündə mətn yaratmış hesab olunmur, daha dəqiq desək, tam, vahid mətn yaratmır. Hökmən onun təşkilində hər hansı bir prinsipin olması gərəkdir. Belə ki, onun əsasında artıq mətn özünəməxsus, özündən kiçik vahidlərə bölünməyən, yalnız özünə bərabər vahid kimi çıxış edən birlik kimi meydana gəlir [8,162].

K. Abdullayev tərəfindən “mətn” termini izah edilir. Dilçinin fikrincə, bu termin adı altında daxilən tərkibində struktur baxımından əlaqələri ilə özünü göstərən hadisələr birliyi qəbul oluna bilər. Mətn sözü latınca tekstum sözündən götürülmüş, mənası əlaqə və birləşmə deməkdir [1,19].

“Mətn” termini müasir dövrdə geniş mənada nəzərdən keçirilir. “Mətn” termini adı altında yalnız böyük, bədii, elmi və publisistik əsərlər deyil, həm də geniş mətnlərin tərkibində bir neçə cümlədən formalaşan və özündə bitmiş bir fikir ehtiva edən sintaktik bütövlər nəzərdə tutulur.

Mətn təbiətə ikili xarakterə malikdir: sabit və daim hərəkətdə olan. Diskret vahidlər ardıcılığında tədqim olunan mətn sabit vəziyyətdədir, hərəkət əlamətləri isə onda yalnız implisit olaraq müşahidə olunur. Lakin mətn oxunduqda hərəkətdə olur və bu zaman sabitlik implisit olaraq müşahidə olunur. Oxunan mətndə məlumatın yenidən kodlaşdırılması aktı baş verir.

Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlənin bitmiş bir fikri ifadə etməsinə baxmayaraq, onda ifadə olunan fikir bitkinliyi nisbi xarakterə malikdir. O, yalnız onu əhatə edən cümlələr birliyi ilə yəni, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini aşkara çıxara bilir. Beləliklə, bir neçə cümlənin müəyyən bir fikir ətrafında yaratdığı əlaqəli birlik mətnin yaranmasına səbəb olur.

Uzun illər cümlə sintaksisdə müstəqil vahid kimi, başqa sözlə, sintaktik səviyyənin son vahidi kimi qəbul olunmuşdur. Halbuki, istənilən cümlənin struktur – semantik xüsusiyyətləri məhz kontekstdə - mətn şəraiti çərçivəsində, başqa sözlə, onu formalaşdıran cümlələr əhatəsində meydana çıxır. Deməli, iki və ya daha artıq cümlə birlikdə mətni - daha böyük sintaktik vahidi yaradır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, son dövrlərə qədər sintaktik səviyyənin ən iri və son vahidi kimi cümlə qəbul olunmasına baxmayaraq, hal – hazırda bir neçə cümlənin yaratdığı sintaktik birləşmələr yəni, sintaktik bütövlər sintaksisin ən son vahidi hesab olunur. Bu fikri məşhur ingilis dilçilərdən M. Hallidey və R. Həsən də təsdiq edir. Belə ki, onlar dili sosial hadisə kimi qeyd edir və onun müəyyən kommunikasiya situasiyasında və sosial kontekstdə reallaşdığını göstərirlər [5, 108]

Başqa bir dilçi S. Layonz da mətnlə bağlı tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlir ki, cümlələr toplusu şəklində özünü göstərən mətn müxtəlif leksik, qramatik, o cümlədən məntqi əlaqələrin köməyi ilə mütəşəkkil təşkil olunmuş və yönəldilmiş informasiyanı bildirir [6, 170].

Mətn dilçiliyinin əsas məqsədi öz obyektinin – mətnin qrammatikasını açmaq və onu təsvir etməkdir. Beləliklə, mətn dilçiliyinin tədqiqi məhz bu yanaşmadan inkişaf etmişdir. Mətn nisbətən böyük vahid və birlik kimi öyrənilir. Onun araşdırılması cümlə və yaxud söz ilə müqayisədə nisbətən geniş səviyədə mətn səviyəsində diskurs təhlinin tadbiqui hesab olunur [11].

Mətn dilçiliyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin həm dil, o cümlədən nitq sisteminə aid olması və ikili təbiətə malik olması kimi, mətn də həmçinin öz növbəsində dil və nitqə aid vahid kimi götürülür. Bu barədə K. Abdullayev öz fikirlərini izah edərək qeyd edir ki, mətn dilin və nitqin sintezi deyil, o, özündə dil və, o cümlədən nitq əlamətlərini daşıyan bir vahiddir. Mətni dilin faktı kimi nəzərdən keçirən alim ona bir bütöv təşkil edən vahid kimi yanaşır [1, 28].

Mətn dilçiliyinin tədqiqi və araşdırılması ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, dünya və Azərbaycan dilçiliyi üzrə mətn sintaksisinə dair bir çox məsələlər elmi-tədqiqat əsərlərinin əsasını təşkil etmişdir. Həmin ədəbiyyatları nəzərdən keçirdikdə, orada qoyulan əsas problemləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Aktual üzvlənmə və mətn problemi;
- Mətnə məna bütövlüyü məsələsi;
- Sintaktik bütövlərin formal quruluşunun, mikromətnin ölçüsü və sərhədi problemi;
- Struktur-qapalılıq məsələsi və onun əlamətlərinin təyini;
- Mətn yaradan formal vasitələr və onların sisteminin müəyyənləşdirilməsi,

komponentlərarası münasibətdəki əlaqə üsullarının müəyyənləşdirilməsi;
-Sintaktik bütövlərin, mətnin qrammatik semantikasının aşkara çıxarılması ;
Göründüyü kimi, mətn dilçiliyin kifayət qədər özünəməxsus problemləri meydana çıxmış və bir o qədər də müxtəlif nöqteyi-nəzərlər formalaşmışdır. Dilçilər həmin problemləri öz əsərlərində təhlil etmiş və həll etməyə çalışmışlar.

Mətn dilçiliyini daha dərinəndən araşdırdıqda, ona müxtəlif linqvistik istiqamətlər tərəfindən fərqli yanaşmaların olduğunu şahidi oluruq. Dilçiliyin tarixi boyu mövcud olmuş cərəyanlar, məktəblər və ayrı-ayrı alimlər öz mülahizələri ilə mətn dilçiliyinin inkişafında əsaslı rol oynamışlar. Mətn dilçiliyi dilin müstəqil və mühüm vahidi olan mətnin yaranmasının ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Artıq sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümlənin tədqiqi və öyrənilməsi deyil. Müasir dilçilikdə o, yeni vəzifəsini də - müstəqil cümlələrdən yaranan abzasların, frazfövqi vahidlərin, mətnlərin strukturunu öyrənmək vəzifəsini də həyata keçirir.

Mətn dilçiliyi linqvistikanın nisbətən yeni sahəsi olduğundan mətnin müəyyənləşdirilməsində hələ də müxtəlif terminlərdən istifadə olunması davam edir. Bu terminlərdən, demək olar ki, hamısı genetik baxımdan qohum olub, müəyyən məqamlarda bir-birini əvəz edə bilər. Mətnin tədqiqi nəticəsində əksər dilçilərin gəldiyi ortaq fikir belədir ki, mətn kontekstin tərkib hissəsi olmaqla, dildə kommunikasiyanın əsas vahidlərindən biri kimi çıxış edir. Kommunikativ bitkinliyə malik olan mətn müxtəlif dil vahidlərinin düzxəttli, ardıcıl düzümüdür.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynovun redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
2. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144s.
3. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası II cild. Bakı. 2008. Mütərcim., 286 s.

İngilis dilində:

4. Bartmiński J. 1998. Text as a subject of linguistic literature. – Bartmiński J., Boniecka B. (eds.) Text. Theoretical problems. Lublin: 9–25.
5. Halliday M.A.K and R.Hasan. Cohesion in English. London: Longman, 1976.
6. Lyons S. Language, meaning and context. London: Fontana Paperbooks, 1971

Rus dilində:

7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966. 474 стр.
8. Кох В. А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. VIII. Лингвистика текста. М.: Прогресс, 1978, стр. 162.
9. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, Просвещение, 1985. 399 с.

Internet səhifələri:

10. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99tn_dil%C3%A7iliyi
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Text_linguistics

İ.Ahyeva

Analysis of the texts that are related to textual linguistics research

Summary

The full paper is speaking about the analysis of the text linguistics, text and the aspects of the text. The great part of the research takes points of view of foreign and native scientists on the topic. When we examine the linguistic text in more detail, we are witnessing different approaches to different linguistic trends. Currents, schools, and individual scholars throughout the history of linguistics have played a major role in the development of textual linguistics with their own considerations. Text linguistics learns the general legality of the text that is an independent and important unit of the language. The task of syntax is not just a combination of words and sentence research. In modern linguistics, it also undertakes the task of learning the structure of paragraphs, fossil units and texts of independent sentences as a new task. Since text linguistics is a relatively new field of linguistics, the use of different terms still exists in the definition of the text. Almost all of these terms are genetically related and can be substituted in certain moments. As a result of the study of the text, the common idea that many linguists conclude is that the text is the part of the context and acts as one of the main units of communication in the language. The text that has the communicative content is a straightforward, consistent layout of different language units.

И.Алиева

**Анализ текстов, являющемся объектом исследования текстовой
лингвистики
Резюме**

Данная статья говорит об анализе лингвистики текста, текста и аспектов текста. Большая часть исследования занимает точку зрения зарубежных и отечественных ученых по данной теме. Когда мы исследуем лингвистический текст более подробно, мы наблюдаем различные подходы к различным языковым тенденциям. Потоки, школы и отдельные ученые на протяжении всей истории лингвистики играли важную роль в развитии текстовой лингвистики с учетом своих собственных соображений. Текстовая лингвистика изучает общую законность текста, который является независимой и важной единицей языка. Задача синтаксиса - это не просто исследование слов и предложений, но и также анализ значений данных единиц. В современной лингвистике он также берет на себя задачу изучения структуры параграфов, единиц и текстов независимых предложений, как новая задача. Поскольку текстовая лингвистика является относительно новой областью лингвистики, использование различных терминов все еще существует в определении текста. Почти все эти термины генетически связаны и могут быть заменены в определенные моменты. В результате изучения текста общая идея, к которой приходят многие лингвисты, заключается в том, что текст является частью контекста и выступает в качестве одной из основных единиц коммуникации в языке. Текст с коммуникативным содержанием представляет собой простую и последовательную структуру различных языковых единиц.

Rəyçi: Həbib Zərbəliyev
Filologiya elmləri doktoru, professor